

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології, Харківська державна академія культури, м. Харків
rvv2000k@ukr.net
<https://orcid.org/000-0001-7153-8172>

РОЗМИСЛИ ЕПІКТЕТА ПРО ІСТИННУ СВОБОДУ

Обґрунтовано думку щодо розуміння Епіктетом істинної свободи людини: по-перше, свобода передбачає орозумлення людиною свого життя; по-друге, вона ґрунтується на доброчесному ставленні людини до свого ближнього та до суспільства загалом. Розглянуто передумови досягнення людиною стану свободи. Усвідомлення нею власної свободи — запорука праведного життя.

Ключові слова: *людина, розум, доброчесність, свобода, мудрість, етика, спосіб життя, праведне життя.*

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

РАЗМЫШЛЕНИЯ ЭПИКТЕТА ОБ ИСТИННОЙ СВОБОДЕ

Обоснована мысль относительно понимания Эпиктетом истинной свободы человека: во-первых, свобода предусматривает оразумливание человеком своей жизни; во-вторых, она основана на добродетельном отношении человека к своему ближнему и к обществу в целом. Рассмотрены предпосылки достижения человеком состояния свободы. Осознание им собственной свободы — залог праведной жизни.

Ключевые слова: *человек, разум, добродетельность, свобода, мудрость, этика, способ жизни, праведная жизнь.*

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

EPICETUS'S THOUGHTS ABOUT TRUE FREEDOM

The aim as this paper is to study the ideas of Epictetus, one of the representatives of ancient Roman stoicism, regarding the status of human freedom. According to his teachings, implementation of the principle of «living reasonably and honestly» is the most important prerequisite for freedom. Awareness of his/her freedom is the guarantee of a person's decent life.

Research methodology. The paper is based on sociocultural and systemic approaches, with the help of which the author studies Epictetus's ethical rationalism, his views on the essence of individuals as rational and moral-ethical human beings. The author uses analytical, comparative and terminological methods of research. A descriptive method for presentation of the content of some conceptual ideas of the philosopher is also used as an additional one.

Results. According to Epictetus, the awareness by individuals to be free human beings is the most important prerequisite for implementation of the principle of

«living reasonably and honestly». He focuses on the concept of freedom as a conscious necessity that is characteristic of all Stoics. Having realized the need for a particular event, a person should act within the framework of this necessity. If a person goes beyond its scope, the necessity of certain events will force his/her to obey it. Thus, in the context of the rationalist paradigm of the philosophy of the Stoics, it is possible to attain the state of freedom. Complementary to the rationalist aspect of freedom, Epictetus also considers an ethical aspect as a necessary one. Only the person who lives according to ethical principles achieves true freedom. Two principles: to live reasonably and honestly, are like two sides of one medal. According to Epictetus, reasonableness shows itself in decent behavior, which is caused by reasonableness. The interdependence of these two principles is reflected in the following dialectical concepts: «reasonable decency» or «decent reasonableness.» A person, who combines these two principles in his life, lives a good life. Human decency is one of the highest values in the axiological paradigm of Epictetus's philosophy.

Novelty. The author substantiates the idea concerning Epictetus's interpreting true freedom. On the first hand, freedom consists in comprehension of life and on the second hand, it is based on the honest attitude of a person towards his neighbor and society as a whole.

The practical significance. The material of this paper should be used in further research of the philosophical ideas of stoicism, as well as in educational courses in the humanities, first of all in the study of philosophy, ethics, and culturology.

Keywords: *man, reason, virtue, freedom, wisdom, ethics, way of life, human decency.*

Постановка проблеми. Філософ Епіктет (50–140 рр. н. е.) належав до легендарних мислителів давньоримського стоїцизму. Будучи рабом, він зумів піднятися на найвищі щаблі інтелектуальної еліти Стародавнього Риму, став моралістом-праведником, відкрив власну філософську школу. Один зі слухачів школи – сенатор, історик Флавій Арріан – записав бесіди філософа, завдяки якому їхні тексти дійшли (частково) і до сучасного читача. Охарактеризувати стисло сутність учення Епіктета можна такими словосполученнями: етичний раціоналізм або раціоналістична етика. Дві складові духу – розум і добродієність, раціональне й етичне – основа людяності в людині як природній істоті. Якщо людина втрачає одну з них, вона перестає бути людською істотою. Самоусвідомлення людиною саме цих двох складових, згідно з Епіктетом, становить передумову досягнення істинної свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед римських стоїків учення Епіктета досліджено менше, ніж, наприклад, філософські ідеї Сенеки або Марка Аврелія. У різних аспектах творчість філософа аналізували В. Чертков (двічі – у 1904 та в 1911 рр. публікував книгу «Римський мудрець Епіктет, його життя і вчення») (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 446–447). Л. М. Толстой

у збірці афоризмів під назвою «Думки мудрих людей на кожний день» обов'язково долучав висловлювання цього філософа (Толстой, 2008). Серед дослідників творчості давньоримського стоїцизму, зокрема філософії Епікетета, назвемо О. Лосева, С. Котляревського, М. Петрова, В. Сапова, автора цієї статті та ін.

Мета статті — розглянути розмисли Епікетета щодо передумов досягнення людиною стану свободи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фрагменті «До товариша, який повернувся до розпутного життя» Епікетет звертається до свого приятеля, котрий утратив моральні орієнтири й почав жити неправедно: «Ти втратив найголовніше, ти перестав любити добро і правду». Звісно, втрати в житті бувають різні. Ми часто засмучуємося з приводу матеріальних, речових утрат. Але є втрати гірші — духовні. Саме на них акцентує у своєму зверненні філософ: «Схаменися, мій нещасливий друже, урятуй себе від самого себе». «Поговори сам із собою». «Не чини, як слабкодухі плавці, що не борються з течією ріки й дозволяють собі плисти за течією в море» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 206).

Але для чого всі ці умовляння філософа, навіщо ревізувати життя, картати душу людини, яка не хоче належати сама собі й бути вільною? Чи не легше плисти за течією? Яка може бути користь від цього життєвого «моніторингу»? Епікетет відповідає на ці запитання таким чином: «Та хіба не більша користь: порядок замість безпорядку, чесність замість безчестя, стриманість замість розпусти, повага до своєї душі замість презирства до неї! Одумайся ж і врятуй свою душу!» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 206). Рятувати необхідно душу від розладу, позаяк не матимеш розумного й добродісного життя, а саме таке життя, на думку філософа, мусить бути притаманним людині як істинно свободній, вільній від різних залежностей і обставин істоті. Людина не повинна забувати про свою унікальність у світі природи. Їй, з одного боку, притаманні ознаки як природній істоті, і в цьому сенсі вона — такий самий носій життя, як тварини та рослини. З іншого боку, їй надане природою чи Творцем таке, чого не існує в рослин і тварин, а саме: дух, його основні складові — розум і совість. Людина має унікальні духовні здібності: мислення, волю, мужність, смиренність, завдяки яким здатна опанувати себе й долати обставини власного життя. Але не всі люди можуть скористатися цими дарованими здібностями, багато хто слабкодухі та стають рабами існуючих обставин. Замість розуміння, волі, мужності і смиренності перед викликами долі вони впадають у відчай, скаржаться на долю й обставини, що засмучують їх. Епікетет звертається до свого товариша, котрий перебував в аналогічному психічному

стані: «Ти маєш такі високі душевні здібності, і, незважаючи на це, ти не користуєшся ними. Ти втрачаєш час, плачеш, стогнеш і зовсім не думаєш про Бога або дорікаєш Йому» (Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, 1995, с. 208). Далі філософ нагадує цій несвободній людині з ослабленим духом, що в неї є все необхідне, щоб подолати душевну кризу, а саме: розум і доброчесність. Отже, слід мобілізувати волю й використати ці істинно людські духовні здібності, надані Творцем, щоб врятувати себе.

Важливою передумовою реалізації принципу «жити розумно й доброчесно», згідно з Епікетом, є усвідомлення людиною себе як істоти вільної. Усвідомлення власної свободи — запорука праведного життя. Люди відчувають себе нещасними, коли стають заручниками обставин і вважають себе їх жертвами. Запобігти цьому можна, якщо підходити до їх визначення диференційовано. Усі обставини й події людського життя, уважає Епікет, слід чітко поділити на дві категорії, адже Бог надав людям усе необхідне, з чим вони можуть впоратися. Він начебто підказує людині: «Це твоє». Водночас Він і обмежив її можливості стосовно певних обставин і подій — саме тих, які безпосередньо від неї не залежать і невіддільні їй. Бог немовби натякає людині: «Усвідом, будь ласка, своїм розумом, що це — «не твоє»».

Отже, якщо людина усвідомить зазначений поділ явищ, вона стане вільною у своїх думках, діях і вчинках. Ступінь усвідомлення нею цього поділу і є ступенем причетності її до свободи як у міркуваннях, так і в практичних діях. Епікет зауважує, що Бог не надав людині всіх можливих здібностей і повноважень, певним чином обмеживши її. Адже ними може володіти тільки Він. Бог наділив людину свободою волі, здатністю мислення й доброчесності. За допомогою цих чеснот людина має можливість досягти неймовірних висот у творчій самореалізації. Ось розмисли філософа в цьому контексті: «Створивши мене таким, яким я є, Бог начебто говорить мені: «Епікете! Я міг би дарувати значно більше твоєму жалюгідному тілу та твоїй маленькій долі. Але не дорікай Мені в тому, чого я не зробив. Не забувай, що тіло твоє — не твоє. Воно — не що інше, як крихітка землі, майстерно сформована Мною. Я не хотів дарувати тобі повної свободи робити все, що заманеться, але Я вселив у тебе божественну часточку Себе Самого. Я подарував тобі здатність прагнути добра й уникати зла; Я надав тобі свободу мислення. Якщо ти докладеш свій розум до всього того, що трапляється з тобою, то ніщо у світі не стане для тебе перепоною або завадою на тому шляху, який Я тобі призначив; ти ніколи не жалітимешся ні на свою долю, ні на людей; не осуджуватимеш їх або підлаштовуватимешся під них. Не вважай, що цього замало для тебе. Невже замало тобі того, що ти

можеш прожити все своє життя розумно, спокійно й радісно? Так задовольняйся же цим!» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 225–226).

Але люди не здатні усвідомити ці Божественні істини, звальюють на себе безліч турбот, обтяжують справами, які їм непідвладні. Усвідомивши, що не можуть їх вирішити, вони страждають від цього, перетворюючи життя на муки. Що робити в такій ситуації? Відповідь давньоримського мудреця є такою: «Підкоряйся тому, що не залежить від тебе, і поліпшуй у собі те, що залежить лише від тебе. Розумно тільки про це піклуватися, а все інше сприймати так, як відбувається. Адже це останнє відбувається не так, як ти бажаєш, а так, як бажає Бог... Наприклад, ти маєш померти, але чи варто тобі журитися? Тебе насильно тягнуть у тюрму; ти не можеш цього уникнути, але не повинен засмучуватися. Тебе відправляють у заслання, але твій дух вільний, ніхто не може тобі завадити відправитися туди зі спокійною душею й легким серцем» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 226).

Таким чином, Епіктет наголошує на характерному для всіх стоїків розумінні свободи як усвідомленої необхідності. Усвідомивши необхідність тієї або іншої події, ти повинен діяти в межах цієї необхідності. Якщо ж ти вийдеш за її межі, то необхідність тих чи інших подій змусить тебе підкоритися їй. Сутність цієї думки яскраво відображена в максимі, яка стала філософським афоризмом: «*Ducunt volentem fata, nolentem trahunt*» («Бажаючого доля веде, небажаючого тягне»). За деякими відомостями, цей вислів належить давньогрецькому філософу-стоїку Клеанфу. Підсумовуючи свої роздуми стосовно свободи як усвідомленої необхідності, філософ формулює висновок: «Хто розібрався і зрозумів, що він може й чого не може робити, тому ніколи не завадять жодні перешкоди та випадковості, адже він багатиме тільки того, чого можна досягти, і уникатиме того, чого досягти не можна» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 227).

Вище розглянуто феномен свободи в раціоналістичній парадигмі філософів-стоїків. Але Епіктет звертається й до етичного аспекту розуміння свободи, яке не суперечить раціоналістичному її тлумаченню, навпаки, ці два аспекти — раціоналістичний і етичний — збігаються й доповнюють один одного. «Розумна людина вільна», — зазначає Епіктет (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 231). Але чи може бути істинно вільною людина, котра, хоча й усвідомлює себе розумною істотою, є залежною від пристрастей, чинить аморальні дії, живе всупереч совісті? Відповідь Епіктета однозначна: ні, така людина, уважаючи себе розумною, насправді не є такою, вона — раб, тобто поневоле на своїми пристрастями, залежна від суб'єктивних бажань, наприклад,

бажання до збагачення. Задовольнити ці пристрасті й бажання можна тільки за участі інших людей. Отже, люди диктують свою волю, стають володарями цієї людини. «Ми прагнемо багатства, почестей, прибутку, тому ті люди, які можуть надати все це, стають господарями нашого становища», — зазначає Епіктет (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 234).

Чим більше людина бажає мати благ, тим сильніше сумує за тим, чого в неї на цей час немає, тим більше віддаляється від статусу свободи, тим ближча до становища раба. Епіктет наводить приклади вільного життя легендарних давньогрецьких філософів — Діогена й Сократа. Перший з них позбавився намагання заволодіти всім тим, що призводить до рабства. Він уважав себе свободою людиною, оскільки йому нічого не потрібно, крім найнеобхіднішого для фізіологічного існування. Навіть і власне тіло, вважав, йому не належало, адже воно створене Богом, Бог його забере назад, коли визнає за необхідне. Таким вільним був і Сократ: не боявся смерті, завжди дослухався до внутрішнього голосу — своєї совісті, критикував несправедливі дії афінської влади, яка за це засудила його до тюрми, відмовився від утечі на волю, котру йому пропонували його учні, щоб не принижувати себе перед громадськістю. Отже, він діяв так, як навчав своїх учнів, — згідно з принципами етики доброчесності.

Епітет уважав рабами, тобто несвободними людьми, і тих, хто насправді є господарями маєтностей, багатств, рабів. Хід думок філософа такий: вільною є тільки та людина, яка розпоряджається сама собою. Якщо ж хоче підпорядкувати собі речі, людей, власність, культурні цінності тощо, вона втрачає свободу, стає рабом свого бажання володарювати над речами й людьми. «Потрібно зрестися всього того, що нам не належить: свого тіла й усього, що йому потрібно; любові до багатства, слави, посад, почестей. Необхідно сказати собі, що все це — не наша власність» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 237).

Але чим насправді володіє людина, що належить тільки їй? Згідно з Епіктетом, такою власністю є дух, зокрема розум, воля, доброчесність. Ніхто не зможе забрати в людини ці складові духу. Вони належать тільки їй безпосередньо, вона — їх володар і господар. Плотське, матеріальне не належить їй. Навіть власне тіло повністю не підвладне людині, його господарем, як і всього створеного, є Бог. Людина іноді не розуміє цього факту, обурюється, звинувачуючи Бога в немилості до неї. Ось які аргументи на захист волі Божої надає філософ: «Схаменися! Ти отримав від Бога все і звинувачуєш Його, коли Він що-небудь у тебе забирає! Та хто ти такий! Навіщо живеш на землі? Чи не Бог привів тебе сюди? Чи

не Він наділив тебе і розумом, і тілом? Хіба не Він забезпечив тебе всіма благами, якими ти користуєшся? А в якому виді створив тебе Бог? Ти створений як істота смертна, ти маєш жити в тілі стільки часу, скільки тобі призначено. Ти, живучи, бачиш і відчуваєш, як Бог править світом. Ти немовби прийшов на свято, влаштоване Богом. Невже ти, наївшись і надивившись, скільки тобі було дозволено на святі, коли господар тебе спроваджуватиме, лятимеш його за те, що він дозволив тобі побувати на святі? Навпаки, ти будеш йому вдячний» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 238).

Епіктет закликає своїх співбесідників розставити чіткі акценти над життєвими пріоритетами. Він переконує їх, що шлях людини до істинної свободи пролягає через вищі духовні феномени — розум, волю, совість. Саме вони — найперші чинники людського буття, саме над ними людина — володар, світ же речей є скороминучим, змінним, непідвладним їй. Тому Епіктет висловлює таку саму думку, як і мислителі Стародавнього Сходу — буддисти, даоси: живи відсторонено, не звикай ні до чого, що не залежить від розуму й душі. Стосовно ставлення людини до речей він радить: «Не схилийся до них, і вони не будуть необхідними для тебе... Ось так ти повинен сприймати все плотське. Почни з дрібниць, наприклад, з твого глиняного посуду; потім перейди до твого одягу, собаки, коня, до твого поля; потім до самого себе, до тіла свого. Позбався від надмірної прихильності до всього того, що не належить тобі, щоби не довелося страждати, коли в тебе цього не стане» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 239).

Звісно, дотримувати такої стратегії життя складно, а пересічний людині, напевне, і неможливо. Розумне й добросчесне життя є ідеалом, до якого вона може певним чином наблизитися. Епіктета іноді запитували слухачі його повчальних бесід: «А сам-то ти, Епіктете, уважаєш себе вільною людиною?». На що філософ не без самокритики відповідав: «Бачить Бог, що я хочу бути вільним і всіма силами прагну до цього. Але, звичайно, я ще не досяг повної свободи. Я ще занадто дорожу своєю плоттю. Мені ще дуже хочеться, щоб тіло моє було неушкоджене...» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 240). Серед тих, хто максимально наблизився до ідеалу істинної свободи, Епіктет відзначав своїх духовних кумирів — філософів Агриппіна, Піттака, Діогена, Сократа.

Важливого значення Епіктет надавав практичному втіленню своїх ідей, які можна охарактеризувати як систему етичного раціоналізму. Одна справа — знати ті чи інші правила праведного життя, інша — реалізувати їх у житті. Тобто йдеться про практично реалізований спосіб життя. У цьому сенсі Епіктет намагався бути послідовним: жив

так, як і навчав своїх учнів. Жити розумно й добродібно — ці два принципи є немовби двома сторонами однієї медалі. Для філософа розумність утілюється в добродійній поведінці, остання ж зумовлена розумністю. Не можна бути розумним і не бути добродібною та навпаки. Взаємозумовленість цих двох іпостасей духу віддзеркалюється в діалектичних «формулах»: розумна добродібність, або добродібна розумність. Людина, яка сповідує такі правила, живе праведно.

Праведне життя — одна з найвищих цінностей в аксіологічній парадигмі філософії Епіктета. Її сенс полягає в тому, що поняття «праведне» стосовно життя людини означає те саме, що й поняття «мудре». Філософ закликає жити праведно, тобто мудро, реалізувати себе в конкретному особистому житті. Він застерігає окремих людей, які, не маючи життєвого досвіду, починають навчати мудрості інших: «Навчати мудрості — не та справа, за яку можна братися з легким серцем або стрімголов. Для цього треба бути вельми досвідченою людиною, вести праведне життя, а головне, необхідно, щоб Бог покликав тебе до цієї справи» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 244).

Який же зміст життєвого принципу Епіктета «праведне життя»? Ось його основні складові: «Живи, як належить розумній людині; їж, пий і вдягайся благорозумно; одружуйся, народжуй дітей, працюй, виконуй усі свої обов'язки правильно й розумно, терпи кривди, не гнівайся на ближнього, винного перед тобою, будь він тобі брат, батько, син, сусід, товариш, знайома чи незнайома людина. Покажи, як ти насправді виконуєш усе це, і тоді ми визнаємо, що чого-небудь усе-таки навчився в мудреців» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 244).

Висновки. Підсумовуючи розмисли Епіктета, зазначимо, що праведне життя в його розумінні збігається зі станом свободи людини. Адже для досягнення свободи вона має робити дві основні справи: «одна — дотримувати істини, відмежовуючись від хибного, і не замислюватися над тим, що недосяжне; інша — залюбки ставитися до всього того, що є добрим, уникати зла й не зважати на те, що недобре, зле» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 250). Отже, свобода, у його розумінні, — це, по-перше, усвідомлення людиною необхідності тих чи інших подій. Вона передбачає орозумлення нею свого життя, тобто аналітику, а саме: поділ питань на такі, вирішення яких залежить безпосередньо від людини, і такі, вирішення яких від неї не залежить. Усе, що залежить від її розуму, волі, слід вирішувати активно й дієво. Те, що поза межами можливостей людини, непідвладне її розуму та волі, необхідно сприймати як належне й не намагатися перейматися ним. По-друге,

свободи у своєму життєтворенні досягає та людина, котра, керуючись розумом, чинить добродісно стосовно ближнього й суспільства загалом.

Список посилань

- Лаэртский, Д. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль.
- Дьяченко, Н. (2014). *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Опыт прочтения*. Харьков: Издатель Савчук О.О.
- Петров, М. (1970). *Эпиктет* (Т. 5). Москва: «Советская Энциклопедия».
- Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий* (1995). Москва: Республика.
- Толстой, Л. Н. (2008). *Мысли мудрых людей. На каждый день*. Харьков: «Фолио».

References

- Laertius, D. (1986). *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*. Moscow: Mysl. [In Russian].
- Petrov, M. (1970). *Epictetus* (Vol. 5). Moscow: «Sovetskaja Jenciklopedija». [In Russian].
- Diachenko, M. *Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Experience of reading. Kharkov: Savchuk O. O. [In Russian].
- Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius* (1995). Moscow: Respublica. [In Russian].
- Tolstoy, L. N. (2008). *Thoughts of wise people. On every day*. Kharkov: Folio. [In Russian].

Надійшла до редколегії 20.03.2018 р.